

«ЗАТВЕРДЖУЮ»

Директор Інституту держави і права імені В.М. Корецького НАН України

Шемшученко Ю.С.

«26» жовтня 2021 р.

ВИСНОВОК

Інституту держави і права НАН України

про наукову новизну, теоретичне та практичне значення результатів дисертації Звонкова Євгена Євгеновича на тему: «Категорія “справедливість” як складова права і моралі: теоретико-правовий аспект», поданої на здобуття ступеня доктора філософії у галузі знань 08 «Право» за спеціальністю 081 «Право»

ВИТЯГ

з протоколу № 4 засідання фахового семінару відділу теорії держави і права від 19 жовтня 2021 р.

Присутні:

Голова засідання – вчений секретар Інституту держави і права імені В.М. Корецького НАН України, д.ю.н., проф. Пархоменко Н.М., д.ю.н., проф. Оніщенко Н.М., д.ю.н., проф. Скрипнюк О.В., д.ю.н., проф. Кубко Є.Б., д.ю.н., с.н.с. Макаренко Л.О., к.ю.н., с.н.с. Тарахонич Т.І., к.ю.н., с.н.с. Богінч О.Л., к.ю.н., с.н.с. Львова О.Л., к.ю.н., с.н.с. Сунегін С.О., к.ю.н., н.с. Васецький В.Ю., лаборант Семененко А.А., дисертант Звонков Є.Є. (онлайн)

Порядок денний:

Обговорення дисертаційного дослідження аспіранта відділу теорії держави і права Інституту держави і права імені В.М. Корецького НАН України Звонкова Є.Є. на тему: «Категорія “справедливість” як складова права і моралі: теоретико-правовий аспект», поданого на здобуття ступеня доктора філософії за спеціальністю 081 «Право» щодо його рекомендації для попереднього розгляду та захисту у разовій спеціалізованій вченій раді. Тема дисертаційного дослідження затверджена Вченою радою Інституту держави і права імені В.М. Корецького НАН України, протокол № 11 від «18» грудня 2018 р. Назва теми дисертаційного дослідження уточнена Вченою радою Інституту держави і права імені В.М. Корецького НАН України, протокол № 1 від «28» січня 2021 р.

Слухали:

Доповідь здобувача ступеня доктора філософії Звонкова Є.Є. по дисертації на тему «Категорія “справедливість” як складова права і моралі: теоретико-правовий аспект», що подана на здобуття ступеня доктора філософії зі спеціальності 081 «Право».

Виступаючи, доповідач у першу чергу обґрунтував актуальність теми дисертаційного дослідження та визначив його мету.

Так, актуальність теми дисертаційного дослідження обумовлена наступним:

- по-перше, дослідження проблематики утвердження справедливості в суспільному житті та, зокрема, у позитивному праві, вимагає здійснення глибокої доктринальної розробки різноманітних взаємозв'язків та взаємодії двох основних соціальних регуляторів – права і моралі. З огляду на первинний, основоположний характер морального виміру категорії «справедливість», дослідження значної кількості питань, пов'язаних з розумінням сутності, природи та призначення принципу справедливості у праві, у тому числі у правозастосуванні, передбачає їх осмислення у світлі взаємообумовленості права і моралі як соціальних регуляторів, історичних витоків їх формування та розвитку. Саме такий ракурс осмислення категорії «справедливість» набуває своєї особливої значущості в умовах здійснення правової реформи в нашій державі;

- по-друге, підтверджує високий рівень актуальності теми дисертації також той факт, що одним із актуальних завдань здійснюваних у сучасній Україні реформ в економічній, політичній, соціальній, правовій та інших важливих сферах і галузях суспільного життя є оновлення чинного законодавства та удосконалення прийнятих за останні роки законів. Наведені процеси можуть мати позитивний результат лише у тому випадку, якщо прийняття нових законів, так само як і внесення змін та доповнень до чинних законів, відповідатимуть вимогам справедливості, зокрема, її моральним засадам. Очевидним є також і те, що втілення у правовій діяльності основоположних морально-світоглядних ідей та концептів вимагає належної філософсько-теоретичної підготовки суб'єктів правозастосовної діяльності, знання ними не лише норм чинного законодавства та практики його застосування, але й фундаментальних положень, які формують систему моральних орієнтирів для забезпечення ефективної правореалізаційної практики в цілому. Одним із таких морально-світоглядних концептів є, безумовно, справедливість, прагнення до утвердження якої в суспільному житті являє собою одну із вічних ідей та бажань людства в цілому;

- по-третє, актуальність теми дисертації визначається також тим, що справедливість є категорією суспільної свідомості та становить загальнолюдську цінність, тісно пов'язану з розумінням сутності, природи та призначення права і моралі як найефективніших соціонормативних систем.

Справедливість є також складовою частиною моральної та правової культури, необхідною умовою нормального, мирного співіснування людського суспільства. Ідеї та вимоги справедливості, їх послідовне втілення у соціальній практиці, відіграють надзвичайно важливе значення в процесі якісного перетворення життя українського суспільства, здійснення численних реформаторських дій, створення в Україні демократичної, правової та соціальної держави, як це передбачено у статті 1 Конституції нашої держави. У контексті зазначеного необхідно також враховувати, що якість сучасного життя вимірюється не лише визначеними матеріальними чинниками, зокрема, належним станом матеріального забезпечення громадян та суспільства в цілому, але й його моральним «кліматом», здатністю соціальних інститутів забезпечити розвиток взаємовідносин між людьми на засадах справедливості та гуманізму. Адже очевидним слід визнати, що в тих суспільствах, в яких мораль та, відповідно, моральна свідомість перебувають на низькому рівні свого розвитку, мають місце численні порушення прав, свобод і законних інтересів громадян, приниження їх честі та гідності, що є свідченням відсутності належних умов для духовного удосконалення особистості. Конститууючи міру моральної відповідальності людини, норми моралі в значній мірі визначають стабільність ефективного функціонування всіх соціальних інститутів, у тому числі правових, їх роль та авторитет у суспільстві та державі.

Вказаним вище обґрунтовується необхідність наукового дослідження та переосмислення природи, ролі та значення справедливості як складової права і моралі в умовах сучасного правового розвитку. Тому його метою є: з'ясування сутності, природи та призначення справедливості як складової права і моралі в контексті сучасного демократичного правового розвитку.

Далі, здобувачем було озвучено завдання, об'єкт та предмет пропонованого до уваги дослідження, визначено загальну структуру роботи та методи, що були використані у процесі дослідження. Також, у стислій формі було зазначено про результати апробації основних положень та рекомендацій по дисертації, сформульовано основні положення її наукової новизни та висновки, до яких прийшов дисертант у процесі проведеного дослідження.

Після закінчення доповіді до Звонкова Є.Є. учасниками фахового семінару були поставлені наступні **запитання**.

Проф., д.ю.н. **Пархоменко Наталія Миколаївна**: Євген Євгенович, з огляду на достатньо вагомий вітчизняний та зарубіжний науковий доробок, присвячений вирішенню проблематики втілення справедливості у суспільному житті загалом та, зокрема, у правовій сфері, поясніть, будь-ласка в чому Ви вбачаєте Ваш особистий внесок у її вирішення?

Відповідь: Насамперед дякую за запитання, з приводу якого я хотів би пояснити наступне. Як я вже зазначав у своєму виступі, за результатами проведеного дослідження нами сформульовано низку положень, які складають наукову новизну та в узагальненому вигляді відображають авторський внесок у розроблювану проблематику. Ці положення були структуровані на: (а) ті, що сформульовані уперше, (б) ті, які було удосконалено та (в) ті, що набули

подальшого розвитку. Але, щоб не повторюватися, я хотів би звернути увагу на те, що запропоноване до вашої уваги дисертаційне дослідження, на відміну від існуючих наукових праць з даної проблематики, має більш системний, комплексний характер, що визначається не лише його широким методологічним контекстом, але й осмисленням справедливості крізь призму цілісності та взаємоузгодженості системи найважливіших соціальних регуляторів, зокрема через взаємозв'язки та взаємодію права і моралі як двох найбільших соціонормативних систем, що функціонують у будь-якому суспільстві та державі. Існуючі ж на сьогодні праці присвячені здебільшого дослідженню окремих аспектів взаємозв'язку справедливості і права та, відповідно, справедливості і моралі, тоді як природа та значення справедливості як інтегративної складової права і моралі, що виявляється, з-поміж іншого, у контексті взаємообумовленості моральних та правових вимог до поведінки та діяльності людини, у сучасній науковій літературі вивчена не достатньо.

К.ю.н., с.н.с. **Богініч Олег Леонідович**: як вбачається зі змісту Вашого виступу та тексту дисертації справедливість є багатоаспектною категорією, нормативний характер якої недоцільно обмежувати рамками одного соціального регулятора, зокрема, права або моралі. У зв'язку із цим виникає питання щодо чинників або факторів, які впливають на пізнання сутності та змісту категорії «справедливість» у суспільному житті.

Відповідь: Дякую за запитання. Відповідаючи на нього, доцільно насамперед зауважити, що, контури категорії «справедливість» пронизують фактично будь-яку соціальну взаємодію, кожне міжособистісне відношення у будь-якій сфері та галузі життя. Феномен справедливості безпосередньо пов'язаний з уявленнями про належне. Він зумовлений невід'ємними, невідчужуваними правами людини і передбачає чітку корелятивну відповідність між практичною роллю індивіда в житті суспільства та його соціальним становищем, між правами та обов'язками, діянням та відплатою, трудом та винагородою, злочином та карою, заслугами та суспільним визнанням тощо.

Так, якщо взяти за основу, наприклад, багатоманітну сферу взаємозв'язків між державою в особі уповноважених органів влади та громадянами, то справедливість відповідних відносин у тій чи іншій мірі виявлятиметься, зокрема, у наданні соціальних гарантій малозабезпеченим та іншим незахищеним верствам населення, у забезпеченні функціонування режиму законності та рівноправності в цих відносинах, у створенні умов для всебічного розвитку кожної особистості, у рівному забезпеченні основних прав і свобод громадян, у тому числі народовладдя тощо.

Якщо справедливість розглядати у площині більш широкого кола соціальної взаємодії або відносин, то її зміст можна представити у вигляді, зокрема, таких узагальнених формул як «кожна робота повинна бути гідно оплачена з урахуванням її результатів», «забезпечення справедливого розподілу матеріальних благ у суспільстві», «відповідальність за виконання

взятих на себе зобов'язань», «стався до інших людей так, як би ти хотів, щоб вони ставилися до тебе», «вчиняти по совісті», «завжди бути відвертим і щирим», «якщо обіцяв, повинен виконати» тощо.

Відтак, можемо стверджувати, що на ті чи інші аспекти або ракурси пізнання категорії «справедливість» впливають як об'єктивні, так і суб'єктивні чинники, серед яких можна назвати, зокрема, особливості історичної соціокультурної традиції відповідного суспільства або народу, його ментальні характеристики, місце звичаїв, моралі та релігії в улаштуванні соціального життя тощо. Загалом наявність таких, в окремих випадках діаметрально протилежних уявлень про зміст справедливості, слід визнати цілком закономірним явищем, оскільки вони так чи інакше прив'язані до динамізму суспільного розвитку, його діалектичного характеру. Адже реальне життя завжди функціонує в межах конкретних антиномій та безлічі практичних ситуацій, неоднаковий контекст яких до певної міри майже завжди коригує універсальну імперативну формулу справедливості.

Втім, на нашу думку, це не означає і не повинно означати факту відсутності метафізичних засад справедливості, які надають можливість її осмислити не лише з точки зору її раціонально-логічного пояснення та обґрунтування, прив'язки до конкретної емпіричної, відносної ситуації, що реально проявляється або існує у заданих просторово-темпоральних координатах, а у контексті фундаментальних ціннісно-духовних засад її формування, здатних задавати ідеальний стандарт її телеологічного виміру. В останньому випадку справедливість постає як вища морально обґрунтована цінність, зміст якої має незмінний характер та слугує або, принаймні, повинен слугувати позитивним орієнтиром при реалізації відносин у суспільстві з метою забезпечення єдності соціального буття.

К.ю.н., с.н.с. **Тарахонич Тетяна Іванівна**: У контексті предмета Вашого дисертаційного дослідження виникає таке питання: чому Ви вважаєте, що справедливість у праві потрібно досліджувати у контексті кореляції права і моралі як особливих соціонормативних систем?

Відповідь: Насамперед, дякую за запитання. Дійсно, у дисертаційному дослідженні ми виходимо з того, що, втілюючись у змісті права, зокрема, у нормах законодавства, вимоги справедливості не втрачають своєї моральної першооснови, у зв'язку із чим співвідношення справедливості й права необхідно розглядати у контексті взаємозв'язків права і моралі. Справедливість як морально-правовий феномен у найбільш загальному значенні виражається на практиці у тому, що людина діє всупереч своїх егоїстичних схильностей, спрямовуючи у такий спосіб розвиток певного суспільного відношення на досягнення найбільш оптимального балансу між різноманітними інтересами в суспільстві, а отже, на зміцнення режиму законності і правопорядку в суспільному житті, забезпечення соціальної злагоди та консенсусу між різними суб'єктами суспільних відносин. У цьому сенсі як правовий, так і моральний порядки, визначають поведінку, яка повинна бути протилежною егоїстичним прагненням окремих індивідів.

Крім цього, у роботі обґрунтовується також думка, що правова система держави повинна закріплювати життєво важливі для всього суспільства вимоги моралі, моральні настанови. При цьому законодавча влада, на нашу думку, зобов'язана вдосконалювати право, враховуючи стан суспільної моралі, моральну культуру населення країни, виходячи з того, що моральна основа права є найважливішою складовою загальної регулятивної потенції права, що право має бути моральним, закони повинні бути правовими, а отже справедливими й гуманними, відтворювати ідеали добра і справедливості. Право за своєю природою є моральним, оскільки воно засновується на відповідних моральних ідеалах та органічно поєднує у своєму змісті соціальні норми, які визначають певну людську поведінку в якості належної.

К.ю.н., с.н.с. Львова Олена Леонідівна: Під час Вашого виступу Ви зазначили про те, що у Вашій роботі удосконалено методологію дослідження справедливості як складової права і моралі, яка включає в себе відповідні структурні рівні. У зв'язку з цим, хотілося б почути, які саме структурні рівні методології дослідження справедливості як складової права і моралі Ви виділяєте?

Відповідь: Дякую за запитання. У своєму дисертаційному дослідженні ми виходимо з того, що методологія дослідження справедливості у контексті взаємозв'язку права і моралі включає в себе наступні компоненти: загальні методологічні підходи філософсько-світоглядного значення, принципи наукового пізнання та, власне, конкретні методи осмислення сутності та багатоаспектної природи справедливості, права і моралі. При цьому загальні методологічні підходи займають вищий рівень у структурі методології наукового пізнання та являють собою його своєрідні аксіоматичні начала або засади, а їх застосування обумовлює визначення конкретної сукупності дослідницьких методів в процесі вивчення відповідних складових предмета наукової діяльності.

При цьому основу наукового осмислення справедливості у контексті взаємозв'язку права і моралі складають метафізичний та діалектичний підхід, які мають найбільш загальне, філософсько-світоглядне значення та передбачають використання низки загальнонаукових підходів та принципів, а також системи методів наукового пізнання вказаних соціонормативних феноменів оточуючої дійсності.

К.ю.н. Сунегін Сергій Олександрович: У своєму виступі Ви зазначили про те, що загальносоціальними вимогами справедливості у правотворчій діяльності є, зокрема, моральна обґрунтованість та об'єктивність. Ви можете більш конкретно пояснити в чому саме полягає зміст вказаної вимоги справедливості до правотворчої діяльності держави?

Відповідь: Дякую за запитання. Відповідаючи на це питання, хотілося б зазначити, що вказана вимога обумовлюється тим, що правотворчість і законодавство відповідатимуть принципу справедливості тоді, коли правові норми найбільш повно відображають традиційні, усталені в межах визначеної системи соціокультурних координат уявлення суспільства про добро і зло,

честь, гідність та совість людини, параметри її соціальної відповідальності тощо.

Якщо правові норми як результат правотворчої діяльності відповідають пануючим у суспільстві в силу його історичного розвитку моральним переконанням, його релігійній традиції, то це мотивує громадян дотримуватися приписів законодавства навіть на підсвідомому рівні і тим самим звільняє державну владу від необхідності утримувати значний правоохоронний, силовий апарат і, таким чином, надає можливість спрямовувати відповідні ресурси на розвиток інших важливих сфер та галузей суспільного життя. Правові норми набуватимуть своєї найбільшої суспільно значущої сили у тому випадку, якщо влада в державі враховує історично обумовлену морально-духовну традицію відповідного суспільства, охороняє та захищає суспільну мораль від посягань на її принципи та положення.

З моральною обґрунтованістю тісно пов'язана вимога об'єктивності правотворчості, яка передбачає необхідність відображення в процесі правотворчості реалій суспільства, що фактично склалися, тобто формування правових норм виходячи з існуючих у суспільстві інтересів, потреб та цінностей. З цього випливає, що основою виникнення правотворчого замислу повинні бути насамперед конкретні суспільні відносини, в яких відображаються різноманітні інтереси та які потребують правового регулювання. Іншими словами, в процесі формулювання цілей правотворчості законодавець повинен виходити з існуючих у суспільстві реалій, відображати, передусім, публічні або суспільні інтереси.

Відтак, позитивне право не може встановлювати принципово нових правил поведінки у порівнянні з тими, які вже є характерними для суспільства в межах відповідної соціальної практики, є усталеними у суспільній свідомості та були вироблені багатовіковою історією людського співжиття. Якщо вказана вимога не буде дотримана, то це призведе до втрати значної частини регулятивно-охоронного потенціалу права.

Після відповідей на запитання учасників фахового семінару було озвучено **висновок наукового керівника** доктора юридичних наук, професора, академіка НАПрН України, заслуженого юриста України, завідувача відділом теорії держави і права Інституту держави і права імені В.М. Корецького НАН України **Оніщенко Н.М.** з оцінкою роботи здобувача у процесі підготовки дисертації та виконання індивідуального плану наукової роботи та індивідуального навчального плану.

Висловлюючи свою позицію щодо наукового рівня дисертації, рівня ефективності виконання здобувачем індивідуального плану наукової роботи та індивідуального навчального плану, Оніщенко Н.М. відзначила наступне.

Дисертаційне дослідження Звонкова Євгена Євгеновича на тему «Категорія “справедливість” як складова права і моралі: теоретико-правовий аспект» присвячене важливій для вітчизняної юридичної науки і практики тематиці та стосується фундаментальних питань розвитку сучасних суспільств та їх правових систем.

Як свідчить юридична практика сьогодення, питання виявлення сутності, природи та значення справедливості як складової права і моралі, її нормативно-організуючого впливу на суспільне життя в контексті сучасних тенденцій соціокультурного розвитку в цілому, є надзвичайно актуальними з огляду на значну кількість об'єктивних чинників, серед яких: 1) посилення кризових трансформацій у системі внутрішньодержавних та міжнародних відносин; 2) відсутність належного соціального та політичного балансу у взаємовідносинах держави та громадянського суспільства; 3) значне падіння уваги до права з боку суспільства, зневага значної кількості його громадян до багатьох правових норм, що проявляється на рівні таких форм деформації правової свідомості особистості як правовий нігілізм та правовий песимізм; 4) стрімкий інформаційно-технологічний прогрес, що обумовлює виникнення та розвиток низки соціальних проблем, однією з яких є реальна ймовірність руйнування приватного життя осіб та діяльності організацій внаслідок всеохоплюючого впливу інформаційних технологій; 5) неефективність значної частини норм чинного законодавства тощо.

Ці, а також чимало інших проблем, свідчать про нагальну потребу здійснення спеціального наукового дослідження, спрямованого, серед іншого, на вироблення рекомендацій з удосконалення правового регулювання найважливіших суспільних відносин. Насамперед, це стосується відповідних змін в системі правотворчої діяльності держави, забезпечення належних гарантій реалізації прав і свобод людини, вирішення питань, які пов'язані з інтерпретацією змісту закріплених у праві соціально значущих понять і категорій, а також удосконалення процедурних аспектів правозастосовної діяльності і, насамперед, правосуддя. Особливе місце серед цих проблем займають питання забезпечення якісного оновлення чинного законодавства в умовах зближення правопорядків України та Європейського Союзу.

З огляду на зазначене, в сучасних умовах особливе значення набуває дослідження питань, пов'язаних з втіленням у правовій діяльності основоположних морально-світоглядних ідей та концептів, які формують систему моральних орієнтирів для забезпечення ефективної правореалізаційної практики в цілому. Одним із таких морально-світоглядних концептів є, безумовно, справедливість як загальнолюдська цінність, що тісно пов'язана з розумінням сутності, природи та призначення права і моралі як найефективніших соціонормативних систем.

У науковій літературі вченими звертається увага на значну кількість проблем, пов'язаних з втіленням справедливості у суспільному житті, у тому числі тих, які обумовлюються специфікою конкретних суспільних відносин. Серед таких питань можна виділити, зокрема, проблеми співвідношення принципів законності та справедливості у правозастосовній діяльності; проблеми забезпечення права на справедливий суд; питання перспектив забезпечення соціальної справедливості в умовах поступового становлення системи глобального управління; проблеми забезпечення соціальної справедливості у трудових відносинах; питання співвідношення толерантності,

рівності та справедливості у соціогуманітарному дискурсі; питання інституціоналізації соціальної справедливості в сучасному суспільстві; проблеми реалізації принципу справедливості у відповідному різновиді юридичної відповідальності тощо.

Все це підтверджує необхідність здійснення ґрунтовного наукового переосмислення сутності, природи та призначення справедливості як складової права і моралі в контексті сучасного демократичного правового розвитку. Теоретична потреба здійснення фундаментального наукового дослідження природи та значення справедливості як складової права і моралі визначається також відсутністю сучасних наукових праць монографічного та дисертаційного рівнів, в яких системно досліджувалися б відповідні питання. Тому актуальність тематики дисертації Звонкова Є.Є. не викликає сумніву, оскільки має сучасний, практично та теоретично витребуваний характер.

Виконані аспірантом індивідуальні плани наукової роботи та навчання засвідчили, що Звонков Є.Є. зарекомендував себе у якості самостійного та повноправного дослідника, який на основі акумульованих знань спроможний продукувати нові наукові ідеї та концепції, необхідні для розв'язання комплексних проблем у галузі права. Освітня складова програми навчання виконана аспірантом у повному обсязі.

Наукова робота Звонкова Є.Є. підготовлена самостійно, має аналітичний характер та є однією з перших у вітчизняній юридичній науці, що піднімає питання природи та значення справедливості як складової права і моралі в контексті сучасного демократичного правового розвитку. Зауваження наукового керівника, висловлені в процесі підготовки роботи, повністю враховані автором. Основні положення й висновки дисертації були достатньою мірою висвітлені в опублікованих працях, що можуть бути зараховані за темою дисертації, а також апробовані під час виступів на міжнародних науково-практичних конференціях.

Таким чином, Звонков Є.Є. в процесі дисертаційного дослідження отримав нові науково аргументовані результати, які мають суттєве значення для теорії держави і права, спрямовані на вирішення завдань як теоретичного, так і прикладного значення. Відповідно, дисертаційне дослідження Звонкова Є.Є. відповідає вимогам, встановленим чинним законодавством України у сфері вищої освіти, а його автор – Звонков Євген Євгенович заслуговує на присудження йому освітньо-наукового ступеню доктора філософії за спеціальністю «081 – Право».

Після цього, слово було надано **рецензентам** наукової праці.

Доктор юридичних наук, професор **Скрипнюк О.В.** зауважив, що тематика представленого до рецензування дисертаційного дослідження Звонкова Є.Є. на тему: «Категорія “справедливість” як складова права і моралі: теоретико-правовий аспект» визначається високим ступенем актуальності, оскільки стосується фундаментальних питань забезпечення стабільного прогресивного розвитку сучасного світового співтовариства в цілому, без вирішення яких неможливо подолати ті численні кризові явища,

які мають місце у більшості сфер та галузей суспільного життя, а також дати належну відповідь на виклики і загрози, пов'язані насамперед з надшвидким характером сучасного інформаційно-технологічного розвитку.

За останні роки сучасна юридична наука і практика суттєво збагатилася не лише новими понятійними конструкціями, обумовленими передусім сучасними технологічними інноваціями, але й новими формами та сферами міжлюдської взаємодії, а отже, відповідних суспільних відносин, які вимагають забезпечення належного нормативного впливу з боку найбільш дієвих соціальних регуляторів. Очевидно, що такий вплив передбачає необхідність осмислення всієї системи сучасних суспільних відносин з точки зору втілення в їх змісті вимог справедливості як однієї з найважливіших засад забезпечення ефективності будь-якої соціальної взаємодії, практично кожного міжособистісного відношення у відповідній сфері та галузі життя.

Актуальність теми дисертаційної роботи визначається також суттєвим підвищенням ролі та значення права в сучасному суспільному житті, що виражається, зокрема, у суттєвому зростанні регулятивно-охоронного потенціалу правових норм, закріплених у законодавстві. Саме це зумовлює необхідність з'ясування теоретико-прикладних аспектів природи та значення справедливості як складової права і моралі, особливостей її прояву в межах вказаних соціальних регуляторів, виявлення напрямів її нормативного впливу на поведінку та діяльність індивідів тощо.

У сучасних умовах розвитку демократичних правових систем змінюється роль та традиційне наукове бачення основоположних принципів права, у тому числі справедливості. Очевидним слід визнати, що ці процеси потребують здійснення глибоких наукових досліджень. Тому цілком справедливо зазначається дисертантом, що втілення у правовій діяльності основоположних морально-світоглядних ідей та концептів вимагає належної філософсько-теоретичної підготовки суб'єктів правозастосовної діяльності, знання ними не лише норм чинного законодавства та практики його застосування, але й фундаментальних положень, які формують систему моральних орієнтирів для забезпечення ефективної правореалізаційної практики в цілому. Одним із таких морально-світоглядних концептів є, безумовно, справедливість, прагнення до утвердження якої в суспільному житті являє собою одну із вічних ідей та бажань людства в цілому.

У зв'язку із цим дослідження сутності, природи та призначення справедливості як складової права і моралі в умовах сучасного демократичного правового розвитку, особливо у фундаментальному, загальнотеоретичному контексті, має витребуваний та об'єктивно обумовлений характер, адже на сьогодні відсутнє концептуально обґрунтоване розуміння вказаного феномену як особливої інтегративної складової морально-правового розвитку демократичного суспільства. Таким чином, це надає змогу стверджувати, що актуальність тематики дисертаційного дослідження зумовлена гострими потребами як сучасної юридичної науки, так і юридичної практики.

Структурно дисертація складається із вступу, трьох розділів, що включають вісім підрозділів, які нерозривно пов'язані між собою, висновків до розділів, загальних висновків, списку використаних джерел та додатку. Структура дисертаційного дослідження повністю відповідає меті і завданням дослідження, дозволяє послідовно розглянути всі аспекти досліджуваної дисертантом проблематики.

Позитивним моментом роботи є відповідність теми дисертації плановій науково-дослідній роботі Інституту держави і права імені В. М. Корецького НАН України «Право і прогрес: запити громадянського суспільства» (номер державної реєстрації: 0117U002697).

На основі вивчення значного кола літературних наукових робіт, нормативно-правових актів, автором визначені проблеми, що вже були предметом наукових пошуків та акцентовано увагу на тих питаннях природи та значення справедливості як складової права і моралі, які поки що не отримали належного наукового аналізу. Саме ці питання і склали предмет дисертаційного дослідження, який грамотно сформульовано в межах його об'єкту як «теоретико-правовий аспект категорії «справедливість» як складової права і моралі».

Дослідження сутності, природи та призначення справедливості як складової права і моралі в контексті сучасного демократичного правового розвитку із застосування комплексу методологічних, теоретичних та правових засобів надало змогу автору:

- по-перше, висвітлити методологічну базу дослідження справедливості як складової права і моралі;
- по-друге, проаналізувати історичний контекст формування та розвитку уявлень про справедливість в контексті взаємодії права і моралі;
- по-третє, з'ясувати сучасні підходи до розуміння категорії «справедливість» та сформулювати на цій основі її авторське визначення;
- по-четверте, визначити метанормативну природу справедливості як основоположного принципу права та детермінанти становлення її правової нормативності;
- по-п'яте, виявити складові співвідношення права і моралі, а також напрями впливу права на мораль;
- по-шосте, проаналізувати особливості впливу моралі на реалізацію права;
- по-сьоме, з'ясувати роль та значення справедливості у розвитку сучасного позитивного права;
- по-восьме, визначити основні вимоги справедливості до правотворчої діяльності суб'єктів владних повноважень в контексті сучасного розвитку;
- по-дев'яте, охарактеризувати взаємозв'язок справедливості та інституту прав і свобод людини в умовах взаємодії права і моралі;

- по-десяте, проаналізувати зміст морально-правових імперативів справедливості в контексті особливостей сучасного розвитку прав і свобод людини.

Виокремленні Є.Є Звонковим та виконані в процесі дослідження завдання надали можливість повною мірою досягти мети роботи – з'ясування сутності, природи та призначення справедливості як складової права і моралі в контексті сучасного демократичного правового розвитку.

Належний ступінь обґрунтованості і достовірності наукових положень, висновків і рекомендацій дослідження Є.Є Звонкова ґрунтується на успішному використанні дисертантом сучасного методологічного інструментарію юридичної науки. Заслугує на підтримку не лише визначена автором методологія дослідження, яка складається з загальних методологічних підходів філософсько-світоглядного значення, принципів наукового пізнання та конкретних методів осмислення сутності та багатоаспектної природи справедливості, права і моралі, але і проведена автором робота у підрозділі 1.3, яка стосується встановлення багатоаспектного характеру змісту справедливості як основоположного принципу права, який не обмежується емпіричним соціальним контекстом, у тому числі правовим, а має метафізичну моральну основу, яка надає правовому розвитку телеологічне обґрунтування та виконує позитивну функцію, спрямовуючи його на забезпечення природної, а не вимушеної єдності суспільного буття. Це дозволило дисертанту ґрунтовно та всебічно визначити методологічні переваги та недостатність положень панівних в сучасній соціогуманітарній доктрині підходів до осмислення сутності та природи справедливості як складової права і моралі, що в подальшому визначило методологічну стратегію дослідження в цілому. В результаті автором цілком обґрунтовано виокремлено складові методологічної основи дослідження, визначено їх переваги тощо.

Наукова новизна одержаних результатів (наукових положень, теоретичних узагальнень, висновків та пропозицій) впливає з актуальності теми дослідження. В цілому ж наукова новизна дисертаційної роботи полягає в тому, що вона є однією з перших в Україні комплексних загальнотеоретичних досліджень сутності та призначення справедливості у контексті взаємозв'язку права і моралі.

Положення наукової новизни отриманих результатів автором справедливо структуровано на ті, що отримані вперше, ті, що удосконалено, а також ті, що набули подальшого розвитку. Найбільш важливе значення з теоретичної та практичної точок зору мають положення наукової новизни, що стосуються:

1) обґрунтування метанормативної природи справедливості як одного із основоположних принципів права;

2) виокремлення загальносоціальних та спеціально-юридичних вимог справедливості як основоположного принципу сучасного позитивного права до правотворчої діяльності суб'єктів владних повноважень;

3) характеристики інструментальної ролі справедливості у забезпеченні досягнення балансу між закріпленими у законодавстві правами людини та морально-духовною системою координат розвитку суспільства;

4) визначення напрямів ефективного впливу права на моральну свідомість, а також поведінку та діяльність громадян;

5) розуміння сутнісного взаємозв'язку справедливості та прав людини, який засновується на загальнолюдському досвіді змістовних характеристик відповідних прав і свобод людини, а також особливостях їх визначеної соціокультурної еволюції.

Зміст положень, що віднесені автором до положень наукової новизни одержаних результатів, свідчить про авторський підхід до вивчення проблематики природи та значення справедливості як складової права і моралі в контексті сучасного демократичного правового розвитку.

Окремо слід зупинитись і на змісті дисертаційної роботи, в якій автор послідовно і обґрунтовано розкрив предмет дисертаційного дослідження. Автором грамотно викладено зміст анотацій, у вступі дисертаційного дослідження обґрунтовується актуальність теми, визначаються об'єкт, предмет, мета і основні завдання дослідження, характеризується методологічна і науково-теоретична основа роботи, наукова новизна одержаних результатів, теоретичне і практичне значення результатів дослідження.

Змістовно дисертаційне дослідження складається із трьох блоків питань, які відображені у ньому. Це питання теоретико-методологічного та історичного характеру (Розділ 1), динаміки взаємозв'язку права і моралі як соціальних регуляторів (Розділ 2) та сучасного контексту справедливості як основоположного принципу права і моралі (Розділ 3).

У першому розділі дисертантом виокремлюється та узагальнюється низка питань методологічного та історіографічного характеру, в межах чого у підрозділі 1.1. надано характеристику сучасних методологічних підходів, які надають можливість системно осмислити категорію «справедливість», а також висвітлено зміст поширених у сучасній науковій літературі підходів до осмислення природи справедливості як складової права і моралі. Визначено перспективи використання метафізичного, діалектичного, феноменологічного, аксіологічного, синергетичного та деяких інших концептуальних підходів до осмислення сутності та природи справедливості у контексті взаємозв'язку права і моралі.

У підрозділі 1.2. «Генеза категорії «справедливість» в контексті права і моралі: історична ретроспектива», досліджено основні особливості історичного процесу формування та розвитку уявлень про сутність та природу справедливості як однієї з найголовніших соціонормативних засад улаштування суспільного життя. Зазначається, що формування перших історичних уявлень про сутність та природу справедливості відбулося ще у додержавному суспільстві в умовах синкретизму соціальних норм та домінуючої ролі міфологічного та морально-релігійного світогляду.

Обґрунтовується думка, що подальший історичний розвиток уявлень про справедливість відбувався з огляду на домінуючий у ту чи іншу історичну епоху світогляд та відповідну йому парадигму суспільно-державного розвитку. При цьому зазначається, що, починаючи з епохи Нового часу, справедливість на філософсько-правовому рівні досліджується вже безпосередньо у контексті взаємозв'язку права і моралі, що відбувалося в межах позитивістських, соціологічних, психологічних та інших концепцій права, які намагалися абстрагуватися від її трансцендентних засад та, відповідно, шукати її джерела у багатоманітній соціальній дійсності.

Особливої уваги заслуговує зміст підрозділу 1.3. «Справедливість як морально-правовий феномен: поняття та особливості», де автором досліджуються специфіка сучасного розуміння сутності та природи справедливості як складової права і моралі українськими та зарубіжними вченими. Обґрунтовується думка, що на моральному рівні зміст справедливості має переважно ідеально-абстрактне, (справедливість як основоположна соціальна ідея або принцип), аксіологічне (справедливість як соціальна цінність) та емоційне (справедливість як особливе почуття та елемент людської свідомості) обґрунтування; на правовому рівні зміст справедливості пов'язується насамперед з регулятивно-охоронним потенціалом права (справедливість як норма поведінки, закріплена та формалізована у відповідних нормативно-правових актах), з особливостями правової форми більшості суспільних відносин (справедливість як фактична система відносин в системі координат «особа – громадянське суспільство – держава»), а також з визначеними напрямками впливу на розвиток суспільства (справедливість як спосіб та мета вирішення численних соціальних конфліктів на макро- та мікрорівнях).

Розділ 2 за своїм змістом присвячений вивченню динаміки взаємозв'язку права і моралі як соціальних регуляторів. Так, у підрозділі 2.1. здійснено аналіз права і моралі як явищ соціальної дійсності. Зазначається, що співвідношення між правом і мораллю має складний, багатоаспектний характер і включає в себе такі складові: єдність, розбіжність, взаємодію та протиріччя. При цьому наголошується, що уважне зіставлення (порівняння) права і моралі, з'ясування взаємозв'язків між ними надають можливість більш глибоко пізнати обидва ці явища, зокрема, визначити міру втілення вимог справедливості та інших важливих моральних цінностей у позитивному праві та відповідних формах його реалізації.

Позитивною є спроба дисертанта у межах підрозділу 2.2. проаналізувати та визначити напрями впливу права на мораль. В результаті автор виокремлює ціннісно-орієнтаційний підхід, який покладається в основу впливу права на мораль та передбачає пріоритет методів переконання і заохочення над примусом.

У підрозділі 2.3. досліджуються особливості впливу моралі на реалізацію права. Обґрунтовується думка, що реалізація права у визначений спосіб досягатиме свого найбільш корисного для суспільства та окремої

особистості ефекту лише в умовах цілісності права і моралі як найважливіших соціонормативних систем будь-якого суспільства, зменшення нормативних розбіжностей або протиріч в процесі оцінки та кваліфікації відповідних діянь.

Практичне спрямування має Розділ 3 дисертаційної роботи, який присвячено висвітленню питань впливу справедливості на розвиток сучасного позитивного права, а також визначенню характеру взаємозв'язку морально-правових імперативів справедливості в процесі конституювання сучасної системи прав і свобод людини.

У підрозділі 3.1. розглядаються особливості впливу справедливості на розвиток сучасного позитивного права, зокрема, визначаються основні вимоги справедливості до правотворчої діяльності суб'єктів владних повноважень в контексті сучасного розвитку. З урахуванням аналізу відповідної літератури робиться висновок, що визначення змістовних параметрів справедливості позитивного права сучасних демократичних держав передбачає, з одного боку, необхідність пошуку відповіді на питання щодо критеріїв або ознак державно встановленого закону, наявність яких дає підстави стверджувати про справедливий або, навпаки, несправедливий характер його норм (так званий «правотворчий аспект» втілення справедливості у законодавстві), а з іншого – верифікацію цих ознак на прикладі норм чинного законодавства відповідної держави (так званий «практичний» або «соціальний контекст» справедливості позитивного права).

Важливим та обґрунтованим в межах підрозділу 3.1. є висновок автора про те, що справедливість можна вважати одним із основоположних принципів позитивного права лише тоді, коли система законодавства сприймає ідеї та принципи всієї нормативної сфери суспільства та відповідає життєвим запитам і потребам всіх або більшості його представників. Адже справедливість, заснована на потенціалі системи традиційних для певного суспільства соціальних регуляторів, надає позитивному праву ціннісного характеру, що виражається у його позитивному регулятивно-охоронному впливі на відповідні суспільні відносини.

Особливе практичне значення має підрозділ 3.3. дисертаційного дослідження, в якому визначається взаємозв'язок справедливості та інституту прав і свобод людини в умовах взаємодії права і моралі, а також аналізується зміст морально-правових імперативів справедливості в контексті особливостей сучасного розвитку прав і свобод людини.

Наголошується, що однією з найбільш актуальних проблем сучасного розвитку інституту прав людини у контексті морально-правових імперативів справедливості є поступове відмежування даного інституту не лише від об'єктивних моральних засад свого розвитку, але й від відповідного філософського обґрунтування та змісту, що сприяє подальшій деформації ціннісно-телеологічного виміру правового розвитку та звужує його зміст до необхідності задоволення суто утилітарно-прагматичних інтересів людини. Власне, це, як переконливо доводить дисертант, і спостерігається в нинішніх ліберально-демократичних реаліях, коли під гаслом свободи особистості вже

фактично відбулося відокремлення її свідомості від моральних імперативів, а отже, вимог справедливості.

Дисертантом також обґрунтовується думка, що саме ідея справедливості в сучасних реаліях повинна стати концептуально-смісловим ядром розвитку інституту прав і свобод людини і, особливо, прав дитини та гендерної рівності. Адже її інтегративна філософсько-правова якість надає можливість розглядати права людини, у тому числі права окремих соціальних груп, у світлі юридичних, моральних та інших соціокультурних характеристик, система яких формує умови та способи життєдіяльності індивідів, а також такі межі людської свободи, які надають можливість йому реалізовувати свої права та інтереси, не порушуючи при цьому прав та інтересів інших людей.

У висновках автором за результатами проведеного дослідження викладено найбільш важливі науково-теоретичні та практичні положення, які дійсно відображають зміст дисертаційного дослідження, результати використання різних методологічних прийомів дослідження, авторські ідеї, які засновані на дослідженому емпіричному матеріалі.

Вказане вище свідчить про те, що дисертаційна робота Є.Є. Звонкова є комплексною науковою працею, що підготовлена автором самостійно, має завершений характер, в якій вперше у сучасній юридичній науці здійснено ґрунтовний аналіз сутності, природи та призначення справедливості як складової права і моралі в контексті сучасного демократичного правового розвитку.

Позитивно оцінюючи та відзначаючи належний рівень постановки і реалізації проблеми, наукову новизну одержаних результатів, слід відзначити, що як і будь-яке творче дослідження, присвячене аналізу дискусійних проблем юриспруденції, воно викликає певні побажання, що можуть бути сприйняті як уточнення авторської позиції.

1. Під час підготовки до захисту дисертації автору слід звернути більш детальну увагу на особливості сучасної інтерпретації ідеї справедливості в контексті нинішніх реалій розвитку інституту прав людини, оскільки в роботі цей аспект розкрито досить епізодично.

2. Варто підтримати ініціативу дисертанта щодо необхідності виокремлення так званого «правотворчого аспекту» втілення справедливості у законодавстві, а також «практичного» або «соціального контексту» справедливості позитивного права. При цьому, на думку дисертанта, практичне втілення справедливості у нормах позитивного права передбачає необхідність дотримання низки вимог, які являють собою структурне «ядро» загального поняття «якість закону». Слід звернути увагу на те, що обґрунтованість даної тези була б суттєво посилена, якби автор розтлумачив зміст поняття «якість закону», а також визначив його структурні елементи.

3. Окрім того, в контексті подальших наукових досліджень проблем втілення справедливості у праві і моралі, дисертанту доцільно більше приділяти уваги аналізу досвіду тлумачення змісту даної категорії, що сформувався в європейській та американській правовій доктрині.

Попри зазначені зауваження, можливо констатувати, що в цілому вони не применшують позитивного значення дисертації, мають рекомендаційний характер та націлені на посилення дискусії в процесі прилюдного захисту дисертації. Результати дисертаційного дослідження Є.Є. Звонкова створюють фундамент для майбутніх наукових розробок як теоретико-правових проблем, так і практичних аспектів забезпечення справедливості сучасних демократичних правопорядків. Підтвердженням обґрунтованості і достовірності наукових положень, висновків і рекомендацій дослідження є наукові публікації автора. Основні результати дисертаційного дослідження відображено у 8 наукових публікаціях, серед яких: 4 статті у фахових виданнях України, 1 стаття – у фаховому виданні іноземної держави, що входить до міжнародної реферативної бази даних «Scopus», а також 3 тез наукових доповідей, опублікованих у збірниках матеріалів міжнародних науково-теоретичних та науково-практичних конференцій. Ці публікації за змістом відповідають темі дисертаційного дослідження, доводять повноту опублікування отриманих результатів та наявність їх достатньої кількості. Опубліковані праці автора присвячені різним аспектам досліджуваної проблеми і не дублюють одна одну. Дисертація має високий теоретичний рівень і практичне значення, а її зміст може бути покладено в основу майбутньої монографічної роботи дисертанта.

Аналіз змісту дисертації дозволив встановити відсутність текстових запозичень без посилання на джерело (плагіату).

Вважаю, що дисертаційне дослідження Звонкова Є.Є. на тему: «Категорія “справедливість” як складова права і моралі: теоретико-правовий аспект» відповідає спеціальності 081 Право та вимогам Порядку підготовки здобувачів вищої освіти ступеня доктора філософії та доктора наук у закладах вищої освіти (наукових установах), затвердженого постановою Кабінету Міністрів України від 23 березня 2016 року № 261 (зі змінами і доповненнями від 03 квітня 2019 року № 283), пункту 10 Тимчасового порядку присудження ступеня доктора філософії, затвердженого постановою Кабінету Міністрів України від 06 березня 2019 р. № 167 (зі змінами від 21.10.2020 № 979 та від 09.06.2021 №608). Дисертація Звонкова Є.Є. на тему: «Категорія “справедливість” як складова права і моралі: теоретико-правовий аспект» може бути рекомендована до захисту на здобуття освітньо-наукового ступеня доктора філософії за спеціальністю 081 «Право».

Кандидат юридичних наук, старший науковий співробітник **Тарахонич Т.І.** відзначила, що тематика представленого до рецензування дисертаційного дослідження Звонкова Є.Є. на тему: «Категорія “справедливість” як складова права і моралі: теоретико-правовий аспект» характеризується високим ступенем актуальності, оскільки обумовлюється не лише значною кількістю проблем розвитку сучасної правової дійсності, що потребують свого належного та своєчасного вирішення, але й фактом тісного взаємозв'язку права, як складової духовного життя суспільства, з іншими соціокультурними явищами і процесами.

Дослідження феномену справедливості, її нормативних рівнів та взаємозв'язків з іншими основоположними засадами забезпечення прогресивного поступу суспільства і держави, у тому числі з принципами права, слід визнати одним із найбільш актуальних напрямів розвитку сучасної загальнотеоретичної юриспруденції, який має як теоретичну, так і вагому практичну значущість, пов'язану насамперед із забезпеченням ефективності запроваджуваних в Україні реформ у різних сферах та галузях суспільного життя. При цьому особливої гостроти проблематика справедливості у праві та міри втілення у ньому її морального контексту набуває в умовах сучасного проникнення у суспільне життя комп'ютерних технологій та алгоритмів, які забезпечують функціонування значної кількості важливих для суспільства процесів автономно від людини. У контексті зазначеного потрібно наголосити, що становлення в Україні правової, соціальної держави та ефективно функціонуючого громадянського суспільства вимагає здійснення не лише відповідних реформаторських заходів, зокрема, у правовій сфері, але й належного філософсько-правового, загальнотеоретичного обґрунтування з боку сучасної правової доктрини. Очевидним слід визнати, що вказані чинники обумовлюють необхідність переосмислення значної кількості важливих питань сучасної теорії принципів права, у тому числі їх зв'язку із закономірностями суспільного життя, їх структурних рівнів, співвідношення з іншими складовими соціокультурної «матриці» суспільства, зокрема, з його моральною системою координат.

Слід також погодитися з дисертантом, що актуальність обраної теми дисертаційного дослідження обумовлюється також і тим, що «якість сучасного життя вимірюється не лише визначеними матеріальними чинниками, зокрема, належним станом матеріального забезпечення громадян та суспільства в цілому, але й його моральним «кліматом», здатністю соціальних інститутів забезпечити розвиток взаємовідносин між людьми на засадах справедливості та гуманізму. Адже очевидним слід визнати, що в тих суспільствах, в яких мораль та, відповідно, моральна свідомість перебувають на низькому рівні свого розвитку, мають місце численні порушення прав, свобод і законних інтересів громадян, приниження їх честі та гідності, що є свідченням відсутності належних умов для духовного удосконалення особистості. Конститууючи міру моральної відповідальності людини, норми моралі в значній мірі визначають стабільність ефективного функціонування всіх соціальних інститутів, у тому числі правових, їх роль та авторитет у суспільстві та державі».

Підготовлена Є.Є. Звонковим дисертація на тему: «Категорія “справедливість” як складова права і моралі: теоретико-правовий аспект» є комплексною, самостійною, логічно завершеною та актуальною роботою. Як засвідчив аналіз зазначеної проблематики, здійснений дисертантом у науковому дослідженні, незважаючи на наявність значної кількості наукових джерел, в яких розкриваються, зокрема, питання змісту справедливості як одного із основоположних принципів права, питання співвідношення права і

моралі, філософсько-правового осмислення справедливості тощо, вказана тема вивчена ще недостатньо, а тому вимагає здійснення спеціального додаткового наукового пошуку з урахуванням тенденцій розвитку сучасних суспільних відносин.

Дисертантом обґрунтовано визначено об'єкт і предмет дослідження. При цьому об'єктом дослідження є право і мораль як соціонормативні феномени, а предметом дослідження виступає теоретико-правовий аспект категорії «справедливість» як складової права і моралі.

Метою дисертаційного дослідження є з'ясування сутності, природи та призначення справедливості як складової права і моралі в контексті сучасного демократичного правового розвитку. Уявляється, що автором успішно досягнута поставлена мета за допомогою вирішення низки важливих завдань, а саме: висвітлено методологічну базу дослідження справедливості як складової права і моралі; проаналізовано історичний контекст формування та розвитку уявлень про справедливість в контексті взаємодії права і моралі; з'ясовано сучасні підходи до розуміння категорії «справедливість» та сформульовано на цій основі її авторське визначення; визначено метанормативну природу справедливості як основоположного принципу права та детермінанти становлення її правової нормативності; виявлено складові співвідношення права і моралі, а також напрями впливу права на мораль; проаналізовано особливості впливу моралі на реалізацію права; з'ясовано роль та значення справедливості у розвитку сучасного позитивного права; визначено основні вимоги справедливості до правотворчої діяльності суб'єктів владних повноважень в контексті сучасного розвитку; охарактеризовано взаємозв'язок справедливості та інституту прав і свобод людини в умовах взаємодії права і моралі; проаналізовано зміст морально-правових імперативів справедливості в контексті особливостей сучасного розвитку прав і свобод людини.

Теоретична база дисертації є значною як за обсягом науковців, так і за переліком тих питань, які були опрацьовані у наукових роботах, що свідчить про глибину та фундаментальність вивчення проблеми. Дисертантом опрацьовані та критично осмислені найбільш значні наукові праці у галузі теорії держави і права, філософії права, історії держави і права та деяких інших правових галузей. Нормативно-правову базу дослідження склали Конституція України, норми чинного законодавства, зокрема, положення Цивільного кодексу України, Сімейного кодексу України та інших актів законодавства, окремі рішення Конституційного Суду України, а також норми міжнародного права. Все це надало можливість підтвердити, серед іншого, сформульовані положення наукової новизни дисертації, які заслуговують схвалення та підтримки. Зокрема, серед найбільш вагомих положень наукової новизни дисертаційного дослідження Є.Є. Звонкова потрібно насамперед назвати:

1) обґрунтування авторського розуміння поняття «справедливість» та її метанормативної природи, яка проявляє себе на рівні основоположних принципів сучасного права;

2) характеристика напрямів ефективного впливу права на моральну свідомість, а також поведінку та діяльність громадян;

3) удосконалення методології дослідження справедливості як складової права і моралі, структурні рівні якої надають можливість зосередити увагу не лише на конкретно-історичній динаміці її розвитку, особливостях її нормативного втілення у праві і моралі, а також тих суспільних відносин, які ними регулюються, але й визначити її фундаментальні метанормативні властивості, що мають трансцендентний характер, її ціннісно-смислову субстанціональність в межах права і моралі незалежно від конкретних темпорально-просторових вимірів;

4) обґрунтування інструментальної ролі справедливості у забезпеченні досягнення балансу між закріпленими у законодавстві правами людини та морально-духовною системою координат розвитку суспільства;

5) визначення загальносоціальних та спеціально-юридичних вимог справедливості до правотворчої діяльності суб'єктів владних повноважень, що визначають першочергове значення даного принципу для формування та розвитку системи законодавства в державі.

Зміст положень, що віднесені автором до положень наукової новизни одержаних результатів, свідчить про авторський підхід до вивчення проблематики природи та значення справедливості як складової права і моралі в умовах специфіки сучасного державно-правового розвитку, зокрема, її впливу на деякі важливі правові інститути.

Належний ступінь обґрунтованості і достовірності наукових положень, висновків і рекомендацій дослідження Звонкова Є.Є. ґрунтується на успішному використанні дисертантом сучасного методологічного інструментарію юридичної науки. Заслуговує на підтримку визначена автором методологія дослідження, яка складається з загальних методологічних підходів філософсько-світоглядного значення, принципів наукового пізнання та конкретних методів осмислення сутності та багатоаспектної природи справедливості, права і моралі. Використання дисертантом такої комплексної методології допомогло повно та об'єктивно дослідити сутність, природу та призначення справедливості як складової права і моралі в контексті сучасного демократичного правового розвитку.

Структура дисертації зумовлена метою та завданнями дослідження. Дисертація складається з вступу, трьох розділів, які структуровано на вісім підрозділів, висновків до розділів, загальних висновків, списку використаних джерел та додатку.

Окремо слід зупинитись і на змісті дисертаційної роботи, в якій автор послідовно і обґрунтовано розкрив поняття, природу та значення справедливості як морально-правового феномену, а також особливості її впливу на розвиток сучасного позитивного права та інституту прав людини. Автором грамотно викладено зміст анотацій, у вступі дисертаційного дослідження обґрунтовується актуальність теми, визначаються об'єкт, предмет, мета і основні завдання дослідження, характеризується

методологічна і науково-теоретична основа роботи, наукова новизна отриманих результатів, теоретичне і практичне значення результатів дослідження, виокремлюються положення щодо їх апробації тощо.

У розділі 1 «Розвиток ідей про справедливість у контексті взаємозв'язку права і моралі» автором ґрунтовно висвітлено методологічні засади дослідження справедливості як складової права і моралі, досліджено історичну ретроспективу еволюції змісту категорії «справедливість» в контексті права і моралі, а також проаналізовано сучасний контекст розуміння сутності та природи справедливості як морально-правового феномену. Слід позитивно відзначити спробу автора охарактеризувати природу справедливості не лише за допомогою поширеного у сучасній науковій літературі діалектичного підходу, а й з урахуванням змісту інших підходів та методів дослідження, які включають в себе, з-поміж іншого, метафізичний, феноменологічний, аксіологічний, історичний, синергетичний та інші наукові підходи і методи їх пізнання і вивчення. У такий спосіб автором обґрунтовано, що справедливість як основоположний принцип права – це багатоаспектна категорія, зміст якої не обмежується емпіричним соціальним контекстом, у тому числі правовим, а має метафізичну моральну основу, яка надає правовому розвитку телеологічне обґрунтування та виконує позитивну функцію, спрямовуючи його на забезпечення природної, а не вимушеної єдності суспільного буття. При цьому правова нормативність справедливості або закріплення у правових нормах положень, спрямованих на забезпечення втілення справедливості у соціальній практиці, обумовлюється наявністю численних соціальних протиріч, свободою індивідуального морального вибору та іншими об'єктивними чинниками, які вимагають встановлення чітких та відносних критеріїв її реалізації у суспільних відносинах.

Досить детально у першому розділі також розглянуто питання історичної генези категорії «справедливість» в контексті права і моралі, її становлення як основоположного принципу права та найважливішої складової забезпечення прогресивного розвитку суспільного порядку в цілому. Автором наголошується, що саме у Новий час сформувалася антропоцентрична парадигма розуміння сутності та природи справедливості, права і моралі, яка справила вирішальний вплив на подальший розвиток теорії прав людини, демократії та ринкової природи економічних відносин. При цьому подальший історичний розвиток уявлень про справедливість у контексті взаємозв'язку права і моралі відбувався в межах позитивістських, соціологічних, психологічних та інших концепцій права, які намагалися абстрагуватися від її трансцендентних засад та, відповідно, шукати її джерела у багатоманітній соціальній дійсності.

Розділі 2 «Право і мораль як соціальні регулятори: динаміка взаємозв'язку» складається з трьох підрозділів і присвячений висвітленню особливостей співвідношення права і моралі як явищ соціальної дійсності, дослідженню специфіки впливу права на мораль, а також визначенню моральних засад реалізації права. Важливе значення має висновок дисертанта

про те, що вимоги справедливості, втілюючись у нормах законодавства, не втрачають своєї моральної першооснови, у зв'язку із чим співвідношення справедливості й права необхідно розглядати у контексті взаємозв'язків права і моралі. При цьому справедливість як морально-правовий феномен у найбільш загальному значенні виражається на практиці у тому, що людина діє всупереч своїх егоїстичних схильностей, спрямовуючи у такий спосіб розвиток певного суспільного відношення на досягнення найбільш оптимального балансу між різноманітними інтересами в суспільстві, а отже, на зміцнення режиму законності і правопорядку в суспільному житті, забезпечення соціальної злагоди та консенсусу між різними суб'єктами суспільних відносин.

В роботі проаналізовано характер співвідношення права і моралі, який має складний, багатоаспектний характер і включає в себе такі складові: єдність, розбіжність, взаємодію та протиріччя. Автор обґрунтовано та послідовно доводить, що напрями ефективного впливу права на моральну свідомість, а також поведінку та діяльність громадян, передбачають пріоритет методів переконання та заохочення над примусом, що є закономірністю сучасного демократичного розвитку. Системна дія цих методів сприяє єдності ціннісної орієнтації суб'єкта, тобто його психологічній налаштованості та особистій переконаності у необхідності обрання найбільш корисного за соціальним значенням типу поведінки або діяльності. Правильне поєднання вказаних методів в процесі правового регулювання сприяє формуванню специфічного, ціннісно-орієнтаційного підходу, який покладається в основу впливу права на мораль.

Окремо позитивно слід оцінити також системне дослідження моральних засад реалізації права, структура якої включає в себе наступні способи або форми: використання, виконання, дотримання та застосування. Дисертант переконливо доводить, що реалізація права у визначений спосіб досягатиме свого найбільш корисного для суспільства та окремої особистості ефекту лише в умовах цілісності права і моралі як найважливіших соціонормативних систем будь-якого суспільства, зменшення нормативних розбіжностей або протиріч в процесі оцінки та кваліфікації відповідних діянь. Якщо ж у суспільстві та державі має місце ситуація, яка свідчить про фактичне розбалансування або невідповідність моральних і правових вимог до поведінки та діяльності людей, реалізація права в таких умовах навряд чи призводитиме до системних позитивних зрушень у суспільному розвитку.

Розділ 3 «Справедливість як основоположний принцип права і моралі: сучасний контекст» складається з двох підрозділів і присвячений висвітленню особливостей впливу справедливості на розвиток сучасного позитивного права, а також визначенню морально-правових імперативів справедливості у контексті особливостей сучасного розвитку інституту прав людини. Констатується, що поза контекстом справедливості позитивне право втрачає свій регулятивно-охоронний потенціал та постає відчуженою формою унормування суспільних відносин, тобто системою формально визначених

норм, заданих уповноваженими суб'єктами державної влади, які підлягають обов'язковому виконанню всіма особами незалежно від морального схвалення чи несприйняття таких норм з боку окремих громадян, їх об'єднань, соціальних груп та суспільства в цілому.

Обґрунтовано, що позитивне право за своїм змістом відповідатиме принципу справедливості та не оцінюватиметься суспільством як таке, що відчужене від його потреб та забезпечене державним примусом, лише у тому випадку, якщо зміст його норм відповідатиме пануючій у суспільному житті системі моральних імперативів, виступатиме формалізованим фундаментом нормативного розвитку суспільства, сприяючи тим самим моральному становленню особистості та її діяльності у різноманітних соціальних сферах, стабільному прогресивному функціонуванню суспільства та безпеці його окремих громадян. При цьому справедливість як основоположний принцип розвитку сучасного позитивного права поєднує в собі низку загальносоціальних та спеціально-юридичних вимог до правотворчої діяльності суб'єктів владних повноважень, що визначають першочергове значення даного принципу для формування та розвитку системи законодавства в державі.

На підставі аналізу значної кількості доктринальних та нормативних джерел робиться висновок про те, що справедливість у сфері розвитку інституту прав і свобод людини передбачає перенесення її вимог з соціокультурної, моральної площини у правову сферу, зокрема, до системи законодавства та реалізації правосуддя. Сутнісний взаємозв'язок справедливості та прав людини засновується на загальнолюдському досвіді змістовних характеристик відповідних прав і свобод людини, а також особливостях їх визначеної соціокультурної еволюції, відповідно до яких справедливими є ті права і свободи людини, а отже, їх конкретний зміст, які є морально виправданими та слугують прогресивному розвитку суспільства.

Крім цього, наголошується, що справедлива міра прав і свобод людини засновується на пріоритеті необхідності забезпечення колективного (соціального) порядку і безпеки, причому з урахуванням конкретно-історичних умов розвитку суспільства, а не з ідеї абстрактного примату індивідуального права на свободу та особисту недоторканість, як це проявляється у специфіці нинішнього етапу розвитку, зокрема, таких соціальних інститутів як ювенальне право (права дитини) та гендерна рівність. Зокрема, дисертант переконливо доводить, що морально-правові імперативи справедливості як вихідної засади розвитку прав і свобод людини передбачають, що окремі індивіди повинні рахуватися з обґрунтованими інтересами інших суб'єктів, а вільний розвиток окремої особистості повинен корелюватися з розвитком суспільства.

У висновках автором за результатами проведеного дослідження викладено найбільш важливі науково-теоретичні положення, які дійсно відображають зміст дисертаційного дослідження, результати використання

різних методологічних прийомів дослідження, авторські ідеї, які засновані на дослідженому емпіричному матеріалі.

Теоретичне і практичне значення одержаних результатів дослідження полягає у тому, що сформульовані у дисертації положення, рекомендації і висновки мають наукове і прикладне значення та можуть бути застосовані, зокрема:

- у науково-дослідній діяльності – для подальших теоретичних розробок щодо наукового пізнання категорії «справедливість» як складової права і моралі, основних напрямів взаємовпливу права і моралі, ролі та значення моральних вимог справедливості у правовому регулюванні суспільних відносин та забезпеченні правопорядку в державі тощо;

- у навчальному процесі – під час викладання таких навчальних дисциплін, як «Теорія держави і права», «Історія держави і права зарубіжних країн», «Правові системи сучасності», а також при підготовці відповідних тематичних підручників, навчальних посібників, їх розділів, навчально-методичних матеріалів із зазначених правових дисциплін;

- у правотворчій діяльності – при підготовці законів та інших нормативно-правових актів, спрямованих на впровадження в Україні відповідних реформ.

Однак, при підготовці дисертанта до захисту дисертації варто звернути увагу на деякі питання, відповіді на які зможуть посилити його наукову позицію, а саме:

1. Насамперед дисертанту слід звернути увагу на те, що в роботі категорія «справедливість» розглядається у філософському, морально-світоглядному та, власне, правовому значенні. У вказаному контексті залишилось остаточно незрозумілим питання щодо розмежування змісту зазначених аспектів даної категорії.

2. Автору слід було б більш детально зупинитися на характеристиці сучасних тенденцій застосування категорії «справедливість» у правореалізаційній практиці, виявити особливості їх прояву в межах відповідних форм реалізації права.

3. Також варто звернути автору увагу на питання впливу сучасної глобалізації на розвиток принципу справедливості, зокрема, його змістовних характеристик.

Однак, попри зазначені зауваження, можливо констатувати, що в цілому вони не применшують позитивного значення дисертації. Підтвердженням обґрунтованості і достовірності наукових положень, висновків і рекомендацій дослідження є наукові публікації автора. Основні результати дисертаційного дослідження відображено в 8 наукових публікаціях, серед них 4 статті у фахових виданнях України, 1 стаття – у фаховому виданні іноземної держави, що входить до міжнародної реферативної бази даних «Scopus», а також 3 тез наукових доповідей, опублікованих у збірниках матеріалів міжнародних науково-теоретичних та науково-практичних конференцій. Ці публікації за змістом відповідають темі дисертаційного дослідження, доводять повноту

опублікування отриманих результатів та наявність їх достатньої кількості. Опубліковані праці автора присвячені різним аспектам досліджуваної проблеми і не дублюють одна одну. Дисертація має високий теоретичний рівень і практичне значення, а її зміст може бути покладено в основу майбутньої монографічної роботи дисертанта.

Аналіз змісту дисертації дозволив встановити відсутність текстових запозичень без посилання на джерело (плагіату).

Вважаю, що дисертаційне дослідження Звонкова Є.Є. на тему: «Категорія “справедливість” як складова права і моралі: теоретико-правовий аспект» відповідає спеціальності 081 Право та вимогам Порядку підготовки здобувачів вищої освіти ступеня доктора філософії та доктора наук у закладах вищої освіти (наукових установах), затвердженого постановою Кабінету Міністрів України від 23 березня 2016 року № 261 (зі змінами від 03 квітня 2019 року № 283), пункту 10 Тимчасового порядку присудження ступеня доктора філософії, затвердженого постановою Кабінету Міністрів України від 06 березня 2019 р. № 167 (зі змінами від 21.10.2020 № 979 та від 09.06.2021 № 608). Дисертація Звонкова Є.Є. на тему: «Категорія “справедливість” як складова права і моралі: теоретико-правовий аспект» може бути рекомендована до захисту на здобуття освітньо-наукового ступеня доктора філософії за спеціальністю 081 «Право».

ВИСНОВОК

**Інституту держави і права імені В.М. Корецького НАН України
про наукову новизну, теоретичне та практичне значення результатів
дисертації Звонкова Євгена Євгеновича на тему: «Категорія
“справедливість” як складова права і моралі: теоретико-правовий
аспект», поданої на здобуття ступеня доктора філософії у галузі знань 08
«Право» за спеціальністю 081 «Право»**

1. Обґрунтування вибору теми дисертаційного дослідження, зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами

Здобувач вмотивовано та переконливо обґрунтовує актуальність та практичну необхідність опрацювання питань, що становлять предмет його дослідження, висвітлюючи зв'язок теми дисертації із існуючими на сьогодні науковими програмами, планами та темами.

Зокрема, актуальність обраної для дисертаційного дослідження теми обумовлена наступним. В сучасних умовах, як свідчить конкретний науковий та емпіричний матеріал, в Україні та за її межами відбуваються кризові трансформації, вимагають здійснення нових наукових пошуків насамперед фундаментального, загальнотеоретичного характеру, спрямованих не лише на їх належне доктринальне осмислення, пояснення та обґрунтування, але й на встановлення справжніх причин та умов їх виникнення та розвитку, а також

визначення конкретних механізмів подолання їх суспільно шкідливих та навіть багато в чому небезпечних наслідків. Невипадковим у вказаному контексті є факт, що саме на право та його інститути, його регулятивно-охоронний потенціал покладаються найбільші соціальні очікування, пов'язані з забезпеченням функціонування справедливого та ефективного правопорядку в суспільстві. Очевидним слід визнати, що якість такого правопорядку не може ґрунтуватися лише на формальних показниках або декларативних положеннях, закріплених у конституції та найважливіших законодавчих актах, а повинна забезпечуватися реальними соціальними умовами та гарантіями, зміст яких повинен бути доступним для розуміння кожному громадянину нашої держави. В цих умовах особливе значення набуває дослідження питань, пов'язаних з визначенням сутності, природи та призначення справедливості як складової права і моралі в контексті сучасного демократичного правового розвитку.

Підтверджує високий рівень актуальності теми дисертації також те, що одним із актуальних завдань здійснюваних у сучасній Україні реформ в економічній, політичній, соціальній, правовій та інших важливих сферах і галузях суспільного життя є оновлення чинного законодавства та удосконалення прийнятих за останні роки законів. Наведені процеси можуть мати реальний, а не задекларований позитивний результат, лише у тому випадку, якщо прийняття нових законів, так само як і внесення змін та доповнень до чинних законів, відповідатимуть вимогам справедливості, зокрема, її моральним засадам. Очевидним є також і те, що дослідження проблематики утвердження справедливості в суспільному житті та, зокрема, у позитивному праві, вимагає здійснення глибокої доктринальної розробки різноманітних взаємозв'язків та взаємодії двох основних соціальних регуляторів – права і моралі. З огляду на первинний, основоположний характер морального виміру категорії «справедливість», дослідження значної кількості питань, пов'язаних з розумінням сутності, природи та призначення принципу справедливості у праві, у тому числі у правозастосуванні, передбачає їх осмислення у світлі взаємообумовленості права і моралі як соціальних регуляторів, історичних витоків їх формування та розвитку. Саме такий ракурс осмислення категорії «справедливість» набуває своєї особливої значущості в умовах здійснення правової реформи в нашій державі.

Посилює актуальність дослідження справедливості як складової права і моралі також те, що якість сучасного життя вимірюється не лише визначеними матеріальними чинниками, зокрема, належним станом матеріального забезпечення громадян та суспільства в цілому, але й його моральним «кліматом», здатністю соціальних інститутів забезпечити розвиток взаємовідносин між людьми на засадах справедливості та гуманізму. Слід погодитися, що в тих суспільствах, в яких мораль та, відповідно, моральна свідомість перебувають на низькому рівні свого розвитку, мають місце

численні порушення прав, свобод і законних інтересів громадян, приниження їх честі та гідності, що є свідченням відсутності належних умов для духовного удосконалення особистості. Конститууючи міру моральної відповідальності людини, норми моралі в значній мірі визначають стабільність ефективного функціонування всіх соціальних інститутів, у тому числі правових, їх роль та авторитет у суспільстві та державі.

Звонков Є.Є. вірно визначає зв'язок своєї дисертаційної роботи з актуальними на сьогодні науковими програмами, планами та темами. Проблематика здійсненого здобувачем дослідження відповідає програмі науково-дослідної діяльності Інституту держави і права імені В. М. Корецького НАН України і є складовою частиною планових тем відділу теорії держави і права «Право і прогрес: запити громадянського суспільства» (номер державної реєстрації: 0117U002697), «Роль правової доктрини в реформуванні національної правової системи: запити-підходи-рішення» (номер державної реєстрації: РК0119U103206).

2. Мета і завдання дисертаційного дослідження

Метою дисертаційного дослідження є з'ясування сутності, природи та призначення справедливості як складової права і моралі в контексті сучасного демократичного правового розвитку. Для досягнення цієї мети у процесі дослідження були поставлені такі завдання:

- висвітлити методологічну базу дослідження справедливості як складової права і моралі;
- проаналізувати історичний контекст формування та розвитку уявлень про справедливість в контексті взаємодії права і моралі;
- з'ясувати сучасні підходи до розуміння категорії «справедливість» та сформулювати на цій основі її авторське визначення;
- визначити метанормативну природу справедливості як основоположного принципу права та детермінанти становлення її правової нормативності.
- виявити складові співвідношення права і моралі, а також напрями впливу права на мораль;
- проаналізувати особливості впливу моралі на реалізацію права;
- з'ясувати роль та значення справедливості у розвитку сучасного позитивного права;
- визначити основні вимоги справедливості до правотворчої діяльності суб'єктів владних повноважень в контексті сучасного розвитку;
- охарактеризувати взаємозв'язок справедливості та інституту прав і свобод людини в умовах взаємодії права і моралі;
- проаналізувати зміст морально-правових імперативів справедливості в контексті особливостей сучасного розвитку прав і свобод людини.

3. Об'єкт, предмет та теоретико-методологічна база дисертаційного дослідження

Здобувач правильно визначає об'єкт та предмет дисертаційного дослідження, а також надає вичерпне обґрунтування використання теоретико-методологічної бази, необхідного для повноцінного проведення такого дослідження.

Об'єктом дослідження є право і мораль як соціонормативні феномени.

Предметом дослідження є теоретико-правовий аспект категорії «справедливість» як складової права і моралі.

Достовірність отриманих дисертантом наукових результатів забезпечується широким використанням комплексу філософських, загальнонаукових та спеціально-юридичних *методів наукового пізнання*. Використання у комплексі методологічних підходів, принципів та методів наукового пізнання дозволило здійснити об'єктивний аналіз сутності, природи та призначення справедливості як складової права і моралі в контексті сучасного демократичного правового розвитку.

Для вирішення поставленої у дисертації мети та обумовлених нею завдань, здобувачем було використано достатньо потужну *теоретико-методологічну та емпіричну базу*. Проблематика справедливості як складової права і моралі, зокрема, її місце в системі основоположних принципів права, функціональне призначення в законодавстві та інших правових сферах тощо, вже стало предметом дослідження багатьох вітчизняних науковців, серед яких: О. Бандура, С. Бобровник, О. Богініч, С. Бостан, М. Бурдоносова, Ю. Власов, С. Гусарев, О. Грищук, О. Данильян, З. Добош, Є. Євграфова, О. Житник, В. Журавський, М. Кельман, В. Ковальський, М. Козюбра, О. Копиленко, М. Костицький, Р. Луцький, О. Львова, С. Максимов, Б. Малишев, Р. Мінченко, Н. Оніщенко, В. Орлова, М. Панов, Н. Пархоменко, О. Петришин, В. Плавич, С. Погребняк, Т. Полянський, П. Рабінович, В. Сіренко, О. Скрипнюк, С. Сунегін, Т. Тарахонич, О. Тихомиров, О. Уварова, О. Фатхутдінова, О. Федоровська, Ю. Шемшученко, В. Шишко, О. Ющик та ін.

Актуальні проблеми забезпечення справедливості у суспільному житті, у тому числі моральні та правові засади її реалізації у багатоманітних суспільних відносинах, знайшли відображення у працях таких зарубіжних науковців, як: М. Абдулаєв, С. Алексєєв, Е. Аннерс, Р. Апресян, Ж.-Л. Бержель, В. Булгаков, І. Вінницький, М. Вопленко, Г. Гаджиев, В. Графський, А. Гусейнов, М. Ісмаїлов, Д. Керімов, С. Комаров, В. Крусс, В. Кулапов, В. Лазарєв, В. Лапаєва, О. Лейст, Д. Ллойд, О. Лукашова, О. Малиновський, О. Малько, Г. Мальцев, О. Мартишин, М. Марченко, М. Матузов, Л. Морозова, В. Нерсєсянц, А. Піголкін, В. Протасов, Г. Радбрух, Т. Радько, Д. Ролз, Ю. Романець, Р. Ромашов, М. Сендел, Р. Степаненко, Л. Фуллер, О. Хеффе, В. Четвернін, І. Чечельницький, В. Чіркін, Р. Шагієва та ін.

Філософську основу дослідження склали праці таких мислителів минулого, як Арістотель, Платон, Ф. Аквінський, Г. Гегель, Т. Гоббс, І. Кант, І. Бентам, Г. Кельзен, Л. Петражицький та ін.

Емпірична база дослідження представлена вітчизняною та міжнародною нормативно-правовою базою.

4. Наукова новизна дисертаційного дослідження, теоретична та практична цінність одержаних результатів

Наукова новизна одержаних результатів полягає в тому, що дисертація є одним із перших в Україні комплексних загальнотеоретичних досліджень сутності та призначення справедливості у контексті взаємозв'язку права і моралі. Наукову новизну дисертаційної роботи та авторський внесок у дослідження проблеми склали такі положення, висновки та пропозиції:

уперше:

сформульовано авторське визначення категорії «справедливість» – це моральна першооснова організації та забезпечення суспільного життя у всій багатоманітності його прояву, яка виражає моральне ставлення однієї людини до іншої, відображає уявлення про цінність та співмірність явищ і процесів відповідно до системи моральних імперативів, слугує основним критерієм оцінки правових норм та актів їх реалізації у суспільних відносинах, знаходить своє практичне втілення у всіх сферах життєдіяльності суспільства та набуває визначену соціальну якість;

обґрунтовано метанормативну природу справедливості як одного із основоположних принципів права, яка полягає у тому, що її зміст формується з урахуванням природи та призначення всіх соціонормативних систем, які функціонують у суспільстві і забезпечують стійку кореляцію між складовими її ідеального (метафізичного, телеологічного) та емпіричного (діалектичного, відносного) вимірів;

виокремлено загальносоціальні та спеціально-юридичні вимоги справедливості як основоположного принципу сучасного позитивного права до правотворчої діяльності суб'єктів владних повноважень, що визначають першочергове значення даного принципу для формування та розвитку системи законодавства в державі. Загальносоціальними вимогами справедливості у правотворчій діяльності є демократизм, гуманізм, моральна обґрунтованість та об'єктивність, забезпечення балансу приватних та публічних інтересів, науковість та професіоналізм. Найважливішими спеціально-юридичними вимогами справедливості у правотворчості є верховенство права, правова визначеність та пропорційність (співмірність), а також законність;

обґрунтована інструментальна роль справедливості у забезпеченні досягнення балансу між закріпленими у законодавстві правами людини та морально-духовною системою координат розвитку суспільства, коригуючий вплив якої стримує законність та правопорядок від перетворення у формалізм та догматизм, а свободу, рівність та гуманізм – від перетворення в анархію. Чітко визначені межі здійснення прав і свобод людини, у тому числі такого

основоположного права людини як право на життя, є запорукою дотримання вимог справедливості у розвитку суспільства, оскільки у їх змісті відображається оцінка поведінки суб'єкта з позиції соціального блага, а також оцінюється ступінь можливої соціальної шкоди у випадку трансгресивного характеру їх змісту;

удосконалено:

методологію дослідження справедливості як складової права і моралі, структурні рівні якої надають можливість зосередити увагу не лише на конкретно-історичній динаміці її розвитку, особливостях її нормативного втілення у праві і моралі, а також тих суспільних відносин, які ними регулюються, але й визначити її фундаментальні метанормативні властивості, що мають трансцендентний характер, її ціннісно-смыслову субстанціональність в межах права і моралі незалежно від конкретних темпорально-просторових вимірів;

характеристику напрямів ефективного впливу права на моральну свідомість, а також поведінку та діяльність громадян, які передбачають пріоритет методів переконання та заохочення над примусом, що є закономірністю сучасного демократичного розвитку. Системна дія цих методів сприяє єдності ціннісної орієнтації суб'єкта, тобто його психологічній налаштованості та особистій переконаності у необхідності обрання найбільш корисного за соціальним значенням типу поведінки або діяльності. Правильне поєднання вказаних методів в процесі правового регулювання сприяє формуванню специфічного, ціннісно-орієнтаційного підходу, який покладається в основу впливу права на мораль;

змістовну характеристику справедливості як основоположного принципу права, що не обмежується емпіричним соціальним контекстом, у тому числі правовим, а має метафізичну моральну основу, яка надає правовому розвитку телеологічне обґрунтування та виконує позитивну функцію, спрямовуючи його на забезпечення природної, а не вимушеної єдності суспільного буття;

набули подальшого розвитку:

уявлення про права людини як про інститут, що втілює в собі певне моральне підґрунтя, моральні витoki, моральну сутність, виражених насамперед у вимогах справедливості;

характеристика сутнісного взаємозв'язку справедливості та інституту прав і свобод людини;

погляди щодо співвідношення та взаємозв'язку права і моралі в контексті сучасного правового розвитку.

Наукова цінність дисертації полягає у тому, що висновки, сформульовані у роботі, логічно доповнюють і розвивають розділи теорії права, присвячені визначенню ролі та значення справедливості як основоположного принципу права у забезпеченні ефективності правового регулювання, процесу правотворчості, розвитку багатьох важливих правових інститутів. Пропоновані положення також можуть стати основою подальших наукових розвідок у межах окремих галузей юридичної науки в частині

напрямів забезпечення ефективності функціонування відповідних суспільних відносин. Крім того, результати дослідження можна використовувати у навчальному процесі при викладенні курсів теорії та історії держави і права, конституційного права, у тому числі при підготовці лекцій, проведенні семінарських занять, написанні наукових праць із вказаної проблематики.

Практичне значення отриманих результатів дисертаційного дослідження виявляється у: 1) законотворчій діяльності – при вдосконаленні норм чинного законодавства України з метою посилення ефективності їх регулятивно-охоронного потенціалу; 2) правозастосовній діяльності – з метою підвищення якості вирішення суб'єктами правозастосування індивідуальних юридичних справ.

5. Наукові публікації, у яких висвітлені основні наукові результати дисертації, повнота опублікування результатів дисертації

Основні наукові результати дисертації висвітлені у 8 публікаціях, які повністю відображають зміст проведеного наукового дослідження, а також суть викладених у ньому висновків та рекомендацій. За результатами наукових розвідок, дисертантом було опубліковані наступні наукові доробки.

Праці, в яких опубліковані основні наукові результати дисертації:

1. Звонков Є. Є. Генеза та роль принципу справедливості в правотворчості сьогодення. *Бюлетень Міністерства юстиції України*. 2017. № 11 (193). С. 48–51.
2. Звонков Є. Є. Конфлікт концепції утилітаризму і правових реалій минулого і сьогодення. *Бюлетень Міністерства юстиції України*. 2019. № 1 (207). С. 49–52.
3. Звонков Є. Є. Категорія «справедливість» в контексті формування та розвитку природної школи права. *Бюлетень Міністерства юстиції України*. 2018. № 3 (197). С. 30–33.
4. Звонков Є. Є. До питання про співвідношення права і моралі: сучасний контекст. *Держава і право. Юридичні і політичні науки: зб. наук. праць*. 2021. Вип. 89. С. 55–67. DOI: 10.33663/1563-3349-2021-89-55

Статті у наукових періодичних виданнях, включених до переліку наукових видань інших держав, які входять до OSCP та/або ЄС, або до міжнародних реферативних баз даних (Scopus, WoS):

5. Zvonkov Ye. Justice as a Fundamental Principle of Law: A Meta-Normative Context. *Journal of Advanced Research in Law and Economics*. 2019. Vol. 10. No. 7. P. 2221–2226. DOI: [https://doi.org/10.14505/jarle.v10.7\(45\).36](https://doi.org/10.14505/jarle.v10.7(45).36)

Роботи, які засвідчують апробацію матеріалів дисертації:

6. Звонков Є. Є. Деякі аспекти впливу права на мораль: загальнотеоретичний контекст. *Problemas y perspectivas de la aplicación de la investigación científica innovadora*: матеріали I Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Панама, 11 черв. 2021 р.). *ΛΟΓΟΣ*: зб. наук. праць. Вінниця-Панама: Європейська наукова платформа, Centro de Estudios Estratégicos, 2021. С. 66–68. URL: <https://doi.org/10.36074/logos-11.06.2021.v1.18>

7. Звонков Є. Є. Права людини, мораль, право: вектор взаємозв'язку. *Modern science: concepts, theories and methods of basic and applied research*: матеріали I Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Відень, 25 черв. 2021 р.). *Грааль науки*: міжнар. наук. журнал. 2021. № 6. С. 72–74. URL: <https://doi.org/10.36074/grail-of-science.25.06.2021.010>

8. Звонков Є. Є. Справедливість як ідея права: моральний контекст. *Grundlagen der modernen wissenschaftlichen Forschung*: матеріали I Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Цюріх, 10 верес. 2021 р.). Вінниця-Цюріх: Європейська наукова платформа, BOLESWA Publishers. *ΛΟΓΟΣ*: зб. наук. праць. 2021. С. 89–91. DOI 10.36074/logos-10.09.2021.24

Усі наукові публікації Звонкова Є.Є. відповідають вимогам п.11 Тимчасового порядку присудження ступеня доктора філософії, затвердженого постановою Кабінету Міністрів України від 06 березня 2019 р. № 167 (зі змінами від 21.10.2020 № 979 та від 09.06.2021 № 608).

6. Структура дисертації, логіка викладу її основних частин та обсяг дисертаційного дослідження

Структура та обсяг дисертації обумовлені метою та завданнями дисертаційного дослідження. Робота складається із двох анотацій (українською та англійською мовами), вступу, трьох розділів, логічно об'єднаних у вісім підрозділів, висновків до розділів, загальних висновків, списку використаних джерел та додатку. Загальний обсяг дисертації становить 247 сторінок, з них 29 сторінок – список використаних джерел, що складається з 315 найменувань.

7. Особистий внесок здобувача

Дисертація виконана Звонковим Є.Є. самостійно. Усі сформульовані в ній положення і висновки обґрунтовано на основі особистих досліджень автора. У дисертації ідеї та розробки належать автору. Усі положення новизни, що виносяться на захист, та висновки, зроблені у цій дисертації, апробовані та опубліковані автором одноособово.

9. Характеристика особистості здобувача

Звонков Євген Євгенович народився 27 січня 1995 року у місті Харків.

З 2010 року по 2013 рік навчався в Політико-Правовому Коледжі «АЛСКО».

З 2013 року по 2015 рік навчався у Київському університеті права НАН України та здобув ступінь бакалавра права.

З 2015 року по 2017 рік навчався Київському національному університеті імені Тараса Шевченка та здобув ступінь магістра права.

З листопада 2017 року по теперішній час навчається в аспірантурі Інституту держави і права імені В.М. Корецького НАН України, відділ теорії держави і права.

10.Оцінка мови та стилю дисертації

Дисертація написана з правильним вживанням юридичної та спеціальної термінології. Текстове подання матеріалів досліджень, наукових положень, висновків і рекомендацій забезпечують легкість та доступність їх сприйняття і відповідають стилю науково-дослідної літератури.

За результатами попередньої експертизи дисертаційного дослідження, виконаного Звонковим Є.Є., а також вивчення повноти публікації основних результатів дослідження:

УХВАЛЕНО:

1. Затвердити висновок про наукову новизну, теоретичне та практичне значення результатів дисертації *Звонкова Євгена Євгеновича* на тему: **«Категорія “справедливість” як складова права і моралі: теоретико-правовий аспект»**.

2. Визнати, що за актуальністю, ступенем новизни, обґрунтованістю, науковою та практичною цінністю здобутих результатів дисертація Звонкова Є.Є. є фундаментальним науковим дослідженням з актуальних питань, характеризується єдністю змісту, містить наукові результати, що мають наукову новизну, теоретичне та практичне значення, що, своєю чергою, свідчить про особистий внесок здобувача у розвиток юридичної науки, зокрема доктрини вітчизняної правової теорії. Подане

до захисту дисертаційне дослідження відповідає спеціальності 081 «Право» та вимогам Порядку підготовки здобувачів вищої освіти ступеня доктора філософії та доктора наук у закладах вищої освіти (наукових установах), затвердженого постановою Кабінету Міністрів України від 23 березня 2016 року № 261 (зі змінами і доповненнями від 03 квітня 2019 року № 283), пункту 10 Тимчасового порядку присудження ступеня доктора філософії, затвердженого постановою Кабінету Міністрів України від 06 березня 2019 р. № 167 (зі змінами від 21.10.2020 № 979 та від 09.06.2021 № 608).

Результати голосування щодо рекомендації до захисту дисертації Звонкова С.С. на тему: «Категорія “справедливість” як складова права і моралі: теоретико-правовий аспект» на здобуття освітньо-наукового ступеня доктора філософії за спеціальністю 081 «Право».

За – 10

Проти – немає

Утримались – немає

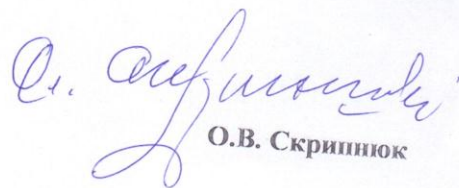
Головуючий на засіданні:
Вчений секретар Інституту держави і права
імені В.М. Корецького НАН України,
доктор юридичних наук, професор,
член-кореспондент НАПрН України,
Заслужений юрист України

Н.М. Пархоменко

Рецензенти:

Заступник директора з наукової роботи
Інституту держави і права
імені В.М. Корецького НАН України,
доктор юридичних наук, професор,
Заслужений юрист України

О.В. Скрипнюк

Старший науковий співробітник
Інституту держави і права
імені В.М. Корецького НАН України,
кандидат юридичних наук,
старший науковий співробітник

Т.І. Тарахонич

Пархоменко Н.М.
Скрипнюк О.В., Тарахонич Т.І.
26 лютого 2021 р.